

JAKUB POTULSKI ▶▶

Uniwersytet Gdański

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4139-5590>

Konsolidacja systemu politycznego jako źródło rosyjskich zachowań politycznych w środowisku międzynarodowym

Consolidation of the political system as a source of Russian political behavior in the international environment

Abstract

The contemporary Russian Federation is undergoing a process of democratic regression and a return to the socio-political authoritarianism, traditional to the Russian political system. The detachment of decision-making processes from the will of the citizens means that elites follow their own logic of action while remaining outside democratic control. Thus, all decisions are taken in the interests of the elites, most of whom come from the secret services and the military. The consolidation of the political regime, the regression of democracy in Russian conditions, promotes a return to great power thinking and thus encourages aggressive behaviour. In the article, the author points out that the aggression against Ukraine, undertaken in January 2022, was preceded by a long-term process of consolidation of the political system and elimination from its structure of any check and balance mechanisms allowing democratic control over political decision-making processes.

Keywords: Russian Federation, democratization, path dependency, democratic backsliding

Консолидация политической системы как источник политического поведения России в международной среде

Аннотация

Современная Российская Федерация переживает процесс демократического регресса и возврата к традиционным для этой страны авторитарным общественно-политическим решениям. Отстраненность процессов принятия решений волею граждан приводит к тому, что элиты руководствуются собственной логикой действий, оставаясь вне демократического контроля. Таким образом, все решения принимаются в интересах элит, в основном из спецподразделения и армия. Укрепление политического режима, регресс демократии в российских условиях он способствует возвращению к великодержавному мышлению и, таким образом, способствует агрессивному поведению. В статье автор указывает, что предпринятой в январе 2022 года агрессии против Украины предшествовал длительный процесс консолидации политической системы и устранения из ее структуры всех механизмов сдержек и противовесов обеспечения демократического контроля над процессами принятия политических решений.

Ключевые слова: Российская Федерация, демократизация, путь иждивенчества, демократический регресс

Wstęp

Jednym z obszarów badawczych związanych z analizami stosunków międzynarodowych jest poszukiwanie determinant relacji pomiędzy poszczególnymi podmiotami aktywnymi w środowisku międzynarodowym, w tym determinant zachowania się podmiotów polityki w relacjach międzynarodowych. Nauki społeczne próbują bowiem badać i opisywać nie tylko to, co ludzie robią, ale także poszukują odpowiedzi na pytanie, dlaczego ludzie postępują w taki, a nie inny sposób. Takie podejście, poszukiwanie przyczyn i motywów działania, pozwala na wyjaśnianie rzeczywistości społecznej oraz ukazanie mechanizmów zjawisk zachodzących w relacjach międzynarodowych. Tego typu badania nad stosunkami międzynarodowymi mają znaczenie praktyczne i poznawcze. Pozwalają na określenie motywów postępowania danych podmiotów na arenie międzynarodowej, umożliwiają analizę środków służących do realizacji określonej polityki, pozwalają prawidłowo rozumieć zachodzące procesy, a także umożliwiają opracowywanie

spodziewanych prognoz głównych kierunków rozwoju środowiska międzynarodowego.

W artykule analizie poddany został proces konsolidacji systemu politycznego, skutkujący powrotem do autorytarnych form organizacji reżimu politycznego. Przyjęto założenie, że wśród różnorodnych czynników wyznaczających rosyjskie zachowania polityczne w środowisku międzynarodowym ważną rolę pełni sposób organizacji systemu politycznego. Podjętą w styczniu 2022 r. agresję na Ukrainę poprzedził wieloletni proces konsolidacji systemu politycznego i eliminowania z jego struktury wszelkich mechanizmów *check and balance* pozwalających na demokratyczną kontrolę nad procesami podejmowania decyzji politycznych. Wielkomocarstwowe tradycje myślenia politycznego elit władzy oraz autorytarny charakter rosyjskiego systemu politycznego sprzyjały podjęciu decyzji o agresję na Ukrainę. Argumenty instytucjonalne wspierające twierdzenie o pokojowym charakterze reżimów demokratycznych odwołują się najczęściej do trzech podstawowych elementów demokracji, które sprzyjają pokojowym zachowaniom w środowisku międzynarodowym: transparentności, równoważenia i ograniczania władzy oraz odpowiedzialności władzy przed wyborcami (por. Mogan, Campbell, 1991; Reiter, Stam, 2002; Milner, 1997; Schulz, 2001; Hammond, Butler, 2003; de Mesquita et al. 2003)¹. Natomiast koncentracja władzy w jednym silnym, centralnym ośrodku w połączeniu z autorytarno-personalistycznym stylem zarządzania strukturami państwowo-administracyjnymi sprzyja zachowaniom agresywnym. Podporządkowanie sfery gospodarczej i sfery społecznej polu polityki oraz centralnej administracji państwowej powoduje

¹ Pierwszy argument podkreśla rolę otwartych kanałów informacyjnych i obecność debaty publicznej w systemach demokratycznych. Debata pomiędzy rządem a partiami opozycyjnymi, a także rola wolnej prasy powodują, że łatwiej jest ukazać błędy i konsekwencje. Systemy demokratyczne są w stanie lepiej oszacować skutki podjętych decyzji niż ma to miejsce w systemach autorytarnych i wiarygodniej ukazać zagrożenia. Drugi argument zwraca uwagę, że nieodłączną częścią reżimów demokratycznych są instytucjonalne mechanizmy *check and balance* nieobecne w systemach autorytarnych. Demokracje zinstytucjonalizowały wielu podmiotom polityki prawo do weta w ramach procesów podejmowania decyzji politycznych. Żaden pojedynczy podmiot nie jest w stanie samodzielnie podjąć decyzji w sprawie użycia siły w relacjach międzynarodowych. Trzeci argument wskazuje, że politycy w demokracjach zachowują się i podejmują decyzje w specyficzny sposób, gdyż są uzależnieni od masowego poparcia społecznego i to elektorat zapewnia im dostęp do najwyższych urzędów. Muszą zatem liczyć się z opinią publiczną podejmując decyzje polityczne.

konsolidację zasobów, a także ograniczenie autonomii pozostałych poza państwem podmiotów społeczno-obywatelskich. W efekcie to wąskie elity polityczne, kierując się własnymi interesami oraz interpretacjami środowiska międzynarodowego decydują się na podjęcia agresywnych działań. Brak mechanizmów kontroli oraz instytucjonalnych *check and balance* umożliwia arbitralne decydowanie przy jednoczesnym braku odpowiedzialności za podejmowane decyzje. Dlatego też za jedną z przyczyn agresywnych rosyjskich zachowań w środowisku międzynarodowym był proces konsolidacji systemu politycznego oraz jego anty-liberalny charakter uniemożliwiający cyrkulację i wymianę elit władzy, a także kontrolę procesów decyzyjnych.

Celem artykułu jest analiza procesu odejścia od wzorca liberalno-demokratycznego, który próbowano realizować w Federacji Rosyjskiej w latach dziewięćdziesiątych i stopniowej konsolidacji rosyjskiego systemu politycznego. Autor analizując proces konsolidacji rosyjskiego reżimu politycznego zwraca uwagę na przyczyny powrotu do autorytarnych wzorców politycznych w ewolucji współczesnego rosyjskiego systemu politycznego. Przy czym zwraca jednocześnie uwagę, że rosyjski powrót do autorytarnej polityki był efektem kombinacji kilku niesprzyjających okoliczności, które nałożone razem na sienie stworzyły sytuację, która w języku angielskim określana jest jako *perfect storm*.

Autor przyjmuje, wywodzącą się z tradycji badawczej Charlesa W. Millsa (por. Mills, 1961; Mills, 1958), tezę, że totalizacja życia społeczno-politycznego związana z koncentracją władzy w rękach wąskich elit, zniszczeniem mechanizmów równowagi władz i odebraniu autonomii społeczeństwu powoduje, że elity polityczne kierują się swoim własnym interesem, co zwiększa ryzyko konfliktów międzynarodowych.

Ponadto artykuł nawiązuje także do założeń dotyczących rzeczywistości społecznej związanych z koncepcją „ścieżki zależności”, która jest częścią szerszego podejścia badawczego jakim jest instytucjonalizm historyczny².

² W analizach sfery polityki badacze związani z instytucjonalizmem historycznym swoje zainteresowania badawcze koncentrowali na analizie wpływu instytucji na funkcjonowanie systemów politycznych (por. Evans, Rueschemeyer, Skocpol, 1992; Steinmo, 2008). W tym podejściu do analiz rzeczywistości społeczno-politycznej instytucje są traktowane jako zmienne strukturalne, z których wywodzą się układy idei, interesów oraz uprawnień. Odgrywają one centralną rolę w funkcjonowaniu sfery polityki w tym sensie, że instytucje przyczyniają się

Teoria *path dependency* wychodzi z założenia, że organizacje i aktorzy społeczni są częścią instytucji, które strukturyzują i ukierunkowują swoje standardy zachowań i działań wzdłuż ustalonych ścieżek. Na ścieżki te składają się instytucje (wraz z ich wartościami, standardami i zasadami) oraz działania polityczne zdeterminowane wcześniejszymi wyborami, które nakładają ograniczenia na procesy rozwoju instytucjonalnego (por. Pierson, 1993). Autor, starając się wskazać na główne przyczyny powrotu w Federacji Rosyjskiej do wzorców działania charakterystycznych dla reżimów autorytarnych, koncentruje się na instytucjonalnych aspektach funkcjonowania rosyjskiego systemu politycznego. Po pierwsze analizuje historyczne tradycje sposobu organizacji władz publicznych w Rosji wyznaczające rosyjską *path dependency*. Następnie wskazuje na najważniejsze przyczyny niepowodzenia w Federacji Rosyjskiej procesów „trzeciej fali demokratyzacji” i analizuje proces „powrotu państwa” związany z przejęciem władzy przez Władimira Putina. Analizuje także ideologiczne uzasadnienia zachodzących zmian na przykładzie koncepcji „suwerennej demokracji” i wskazuje na kluczowe zmiany w rosyjskim systemie prawa, które w największym stopniu przyczyniły się do utrwalenia modelu autorytarnego.

Rosyjska tradycja funkcjonowania instytucji politycznych

Wszelka zorganizowana działalność ludzi wymaga jakiejś struktury określającej „sposób rozgrywania gry”. Struktura ta składa się z instytucji – zasad formalnych, norm nieformalnych oraz sposobów ich egzekwowania (North, 2014, s. 51). Powstająca matryca instytucjonalna kształtuje silne ograniczenia na pole wyborów, których dokonują aktorzy społeczni. Struktura instytucjonalna odzwierciedla nagromadzone z upływem czasu przekonania i standardowe sposoby działania. Specyficzny sposób łączenia się przeszłości z terażniejszością i przyszłością jest kwestią tzw. ścieżki zależności. Jak zwracał uwagę Douglass North dla rozumienia tego terminu ważne jest uświadomienie sobie, że wytworzone instytucje są źródłem organizacji, których przetrwanie zależy od zachowania samych instytucji i które poświęcą wiele,

do jej strukturyzacji poprzez zachęcanie lub ograniczanie organizacji i aktorów społecznych, a tym samym wpływając na ich działania (por. Steinmo, Thelen, Longstreth, 1992).

żeby zapobiec jakiegokolwiek zmianie mogącej zagrażać ich istnieniu (North, 2014, s. 55).

Organizacja systemu politycznego tworzy trwałe ramy instytucjonalne, które wyznaczają określone sposoby postępowania, czyli określają, w jaki sposób będzie się rozgrywać grę polityczną. To jak w rzeczywistości jest rozgrywana gra i podejmowane są wiążące decyzje, wynika ze struktury formalnej, nieformalnych ograniczeń instytucjonalnych i charakteru kontroli. Pojęcie zależności (*dependency*) wobec obranej ścieżki rozwoju (*path*) zwraca uwagę na historyczną dynamikę rozwoju instytucji politycznych oraz wzorców działania, która dyktuje, że raz obraną drogę trudno zmienić, ponieważ procesy polityczne ulegają instytucjonalizacji i wzmacniają się w czasie. Coraz trudniej jest odwrócić wcześniejsze wybory instytucjonalne, ponieważ nieprzestrzeganie zasad i standardów ustalonych przez poprzednie wybory (wariant wyjścia) generuje „koszty” w zakresie inwestycji, uczenia się, koordynacji i przewidywania. Dlatego też istniejące już instytucje są zwykle modyfikowane, a nie zastępowane nawet jeżeli nie są one optymalne w swoich działaniach, co przyczynia się do pojawienia się „inercji instytucjonalnej”.

Państwo rosyjskie w toku swej historii wytworzyło specyficzne formy życia politycznego znajdujące swój wyraz m.in. w pojmowaniu zasad funkcjonowania władzy państwowej, funkcjonowaniu instytucji politycznych oraz zachowaniach politycznych obywateli. Badacze analizujący specyfikę życia politycznego w Rosji zwracają uwagę, że na specyficzny charakter władzy politycznej w Rosji największy wpływ wywarły takie zjawiska, jak: 1) kopiowanie bizantyńskiego modelu społeczno-politycznego; 2) patrymonialny charakter ruskiej władzy politycznej; 3) uniwersalizacja i sakralizacja władzy; 4) ekspansja polityczna państwa (imperium); 5) jarzmo mongolsko-tatarskie ze specyficznymi pojęciami na temat władzy i organizacji państwa (m.in. brak prywatnej własności ziemi, tzn. „cała ziemia jest ziemią chana”, absolutne, niczym nie ograniczone samodzierżawie, koczowniczy tryb życia z niechęcią do kultury miejskiej; 6) brak poszanowania dla kategorii prawa (Пономарева, 2007, p. 60–66).

Cechą charakterystyczną dla wzorców organizacji reżimu politycznego państwa rosyjskiego była centralizacja zarządzania, instytucji państwa oraz władzy. W związku z tym nie wykształciły się charakterystyczne dla Europy Zachodniej i demokracji liberalnych mechanizmy podziału, równowagi

i wzajemnego hamowania się władz, mające zabezpieczyć interesy obywateli przed koncentracją władzy i jej samowolnością. W rozwoju historycznym Rosji jej system polityczny był zdominowany przez arbitralną władzę jednostek i ich otoczenia. Reżim polityczny tego państwa cechowała na przestrzeni wieków arbitralność decyzyjna i zachowania dyktatorskie, co prowadziło do dominacji sfery wykonawstwa i zarządzania (egzekutywa) nad sferą stanowienia prawa (legislatywa). Do tradycji politycznych Rosji należało istnienie centralnego ośrodka decyzyjnego sprawującego swoją władzę poza kontrolą innych podmiotów życia politycznego kraju (Potulski, 2008, s. 91).

Specyficzny system polityczny nie pozostał bez wpływu na sferę postaw oraz indywidualnych orientacji Rosjan wobec podmiotów polityki. Na przestrzeni wieków wzory zachowań politycznych wyznaczały w Rosji rządy autorytarne, często o charakterze represyjnym. W okresie kształtowania się tzw. społeczeństwa przemysłowego Rosja nie przeszła modernizacji politycznej, która umożliwiłaby ukształtowanie się nowoczesnych postaw politycznych związanych z rządami prawa i „uczestniczącą” kulturą polityczną. Przejęcie władzy przez bolszewików w 1917 r. doprowadziło do wymiany elit społeczno-politycznych i odrzucenia dotychczasowej tożsamości państwowej ale jednocześnie przejęto większość dyktatorsko-oligarchicznych metod sprawowania władzy, a model samodzierżawia uzyskał zmodernizowany kształt określany później jako totalitaryzm (por. Lipatow, 2007, s. 22). Wzory zachowań politycznych tworzyły się więc w państwie, w którym prawo było stanowione zgodnie z wolą panującego. Nie funkcjonowały instytucje przedstawicielskie, natomiast istniał rozbudowany aparat biurokratyczny, policyjny i wojskowy. Karl Wittfogel uważał, że ukształtowane w warunkach despotycznych systemów politycznych charakterystyczne zachowania ludzkie to uległość i posłuszeństwo, a także nieufność wobec władzy i alienacja (por. Wittfogel, 2002, s. 181–191). Spostrzeżenia Wittfogela potwierdzają także współcześni badacze wskazując, że brak instytucji stworzonych w celu zapobieżenia koncentracji władzy i ochrony jednostek przed samowolą aparatu państwa spowodował, że wartością powszechnie uznaną stała się siła czy też rzeczywiste możliwości działania, a nie stanowione prawo. „Kult siły” był elementem zarówno polityki zewnętrznej i ekspansji państwa rosyjskiego, jak i polityki wewnętrznej, gdzie narzucone siłą rozwiązania, przemoc zamiast prawa, wytworzyły rozłam wewnętrzny pomiędzy rządzącymi, a rządzonymi (Lipatow, 2007, s. 58, 69).

Cechy reżimu politycznego Rosji wyznaczające jego *path dependency* to: 1) brak kontroli społecznej i brak zasady narodu jako suwerena władzy państwowej; 2) arbitralność absolutnej władzy poszczególnych jednostek; 3) koncentracja władzy w rękach jednostek (jedynowładztwo) i zasad jednolitości władz; 4) słaba społeczna orientacja w problemach i mechanizmach polityki; 5) brak dojrzałych wyobrażeń o demokracji i praktycznym wykorzystaniu zasady władztwa narodu dla potrzeb równowagi i rozwoju (Potulski, 2008, s. 102).

„Trzecia fala demokracji” w Federacji Rosyjskiej

Próba zmiany dotychczasowych wzorców organizacji życia społeczno-politycznego były reformy podjęte na przełomie lat osiemdziesiątym i dziewięćdziesiątym dwudziestego wieku będące częścią szerszego procesu określanego w literaturze przedmioty mianem trzeciej fali demokracji. W wyniku przemian ustrojowych i społecznych zapoczątkowanych dojściem do władzy w 1985 r. w ZSRR Michaiła Gorbaczowa Rosja odrzuciła specyficzny system społeczno-polityczny realizowany w ramach Związku Radzieckiego. Wśród elit władzy wywodzących się z partii komunistycznej rozpowszechniło się przekonanie, że kontynuacja dotychczasowego modelu nie stwarza szansy „wyrwania się” z zapóźnienia gospodarczego i kulturowego. Kształtująca się po rozpadzie ZSRR Federacja Rosyjska stanęła przed problemem dostosowania się do nowej, tworzącej się ogólnoswiatowej cywilizacji. Aby sprostać wyzwaniom współczesności zdecydowano się na budowę państwa na wzorach zachodnioeuropejskich demokracji (poliarchii zachodnich). Miała to być w sferze materialnej – gospodarka rynkowa, w sferze ustroju – państwo demokratyczne, a w sferze wartości urzeczywistnienie wolności i podmiotowości jednostki.

Transformacja ustrojowa, którą rozpoczęto jeszcze w czasie istnienia ZSRR była częścią szerszego procesu określanego mianem „trzeciej fali demokracji”. Jej zakres był tak spektakularny, że część analityków zaczęła dostrzegać syndrom „końca historii” polegający na zwycięstwie zasad liberalno-demokratycznych oraz wolnorynkowej gospodarki w skali całego świata, co przyczynić się do powstania globalnego konsensusu społecznego i politycznego, opartego na wartościach liberalno-demokratycznych (por.

Fukuyama, 1996, s. 9, 26–38, 295). Rzeczywiście po rozpadzie ZSRR perspektywy rozwoju Rosji wydawały się nowym elitom politycznym, wykorzystującym liberalne i demokratyczne hasła dla legitymizacji swoich działań, przesądzone – postępująca integracja do systemu wysokorozwiniętych państw Zachodu. Szanse rozwoju Rosji upatrywano w powielaniu wzorców zachodnioeuropejskich i urzeczywistnieniu w warunkach rosyjskich Zachodniego modelu społeczno-politycznego. Proeuropejsko nastawione elity społeczno-polityczne uznały za najważniejsze zadanie dla społeczeństwa rosyjskiego zachowanie i włączenie w nurt cywilizacji europejskiej całego eurazjatyckiego obszaru Rosji. Prozachodnia postawa elit politycznych prowadziła do upowszechnienia się coraz większej znajomości i akceptacji w świadomości społecznej, wartości cywilizacyjnych świata zachodniego, w tym m.in. uznanie znaczenia praw i wolności obywatelskich oraz budowy społeczeństwa obywatelskiego dla rozwoju kraju.

Samuel Huntington pisząc swoją słynną pracę o trzeciej fali demokracji zwracał jednocześnie uwagę, iż może dojść także do trzeciej fali odwrotu od demokracji. Pisał, iż jednym z powodów takiego odwrotu mogą stać się systemowe niepowodzenia w skuteczności działań rządów demokratycznych, które mogą podważyć ich legitymizację. Utrzymująca się niemożność zapewnienia dobrobytu, powodzenia, sprawiedliwości, porządku wewnętrznego lub bezpieczeństwa wewnętrznego może podważyć legitymizację rządów demokratycznych. Huntington zwracał uwagę, iż wraz z odejściem w niepamięć niepowodzeń autorytaryzmu, niezadowolenie wywołane niepowodzeniami demokracji będzie się zwiększało (Huntington, 291). Mechanizm ten wystąpił w Federacji Rosyjskiej. Załamanie się trzeciej fali demokracji i odejście od prób urzeczywistnienia w Rosji zasad związanych z modelem poliarchii zachodniej związane było przede wszystkim z sytuacją wewnętrzną w jakiej znalazła się Federacja Rosyjska na początku lat dziewięćdziesiątych, a zwłaszcza z głębokim kryzysem gospodarczo-społecznym.

Większość badaczy jest zgodna, że głównym problem rosyjskiej transformacji był brak społecznej legitymizacji dla radykalnych reform gospodarczych, które doprowadziły do pauperyzacji społeczeństwa i utraty poczucia bezpieczeństwa (por. Evans, 2011). Wskazanie na problemy związane ze społecznymi kosztami reform gospodarczych jako głównego czynnika załamania się „trzeciej fali demokracji” w Rosji jest zgodne ze współczesnymi

teoriami państwa i legitymizacji władzy. Raymond Aron zwracał uwagę, że po drugiej wojnie światowej rządy demokratyczne powszechnie zaczęły stawiać sobie za cel dobrobyt mas i rozwój gospodarczy. Podstawową funkcją, którą zaczęto przypisywać państwu, stało się osiągnięcia pewnych celów (teolokracja). Społeczeństwa zaczęły się bardziej troszczyć o przyspieszenie wzrostu gospodarczego niż o to, by zapobiegać naruszaniu praw jednostki albo tyrani mniejszości. W ten sposób głównym źródłem legitymizacji demokratycznych systemów politycznych stała się przede wszystkim skuteczność w rozwiązywaniu problemów egzystencjalnych, zapewnieniu dobrobytu i bezpieczeństwa socjalnego (por. Aron, 1997, s. 87). Seymour Lipset zwracał uwagę, że stopień legitymizacji posiadanej przez systemy polityczne zależy w dużej mierze od sposobu, w jaki rozwiązano sprawy kluczowe, które przez wiele lat dzieliły społeczeństwo (por. Lipset, 1995, s. 81), a Manuel Castells zwracał uwagę, że głównym źródłem rozpadu ZSRR był głęboki kryzys gospodarczy (por. Castells, 2009, s. 5–19).

Nieudane reformy społeczno-gospodarcze zostały w Federacji Rosyjskiej jednoznacznie utożsamione z demokratyczno-liberalną ścieżką rozwojową i pro-zachodnim kursem politycznym. Rzeczywiście program rosyjskich reform gospodarczych został przygotowany przy wsparciu amerykańskich ekonomistów, którzy uzyskali wsparcie ze strony administracji USA. Ówczesni amerykańscy decydenci z pełnym przekonaniem przewidywali, że polityka prywatyzacji i reform rynkowych przekształci Rosję w stabilną i dobrze prosperującą demokrację. USA miały ułatwić proces transformacji, a pomoc ze strony USA miała służyć jako „pomost” umożliwiający przedstawicielom obu stron realizację ich programów politycznych. Wspólne zdjęcia Borysa Jelcyna i Billa Clintona miały symbolizować „nową erę” w stosunkach rosyjsko-amerykańskich, która niewiele przypominała dekady zimnej wojny (por. Wedel 2000)³.

³ Na początku lat 90. do Rosji udali się dwaj amerykańscy ekonomiści z Uniwersytetu w Harvardzie: Jeffrey Sachs oraz Andrei Shleifer, którzy uczestniczyli w nieformalnych spotkaniach z młodymi rosyjskimi reformatorami Anatolijem Czubajsem i Jegorem Gajdarem. Spotkania te miały miejsce w czasie, gdy Borys Jelcyn tworzył wokół siebie zespół doradców ekonomicznych. Wybór padł na Anatolija Czubajsa, który stał się głównym doradcą Borysa Jelcyna. Przedstawiciele Harvardu współpracowali wyłącznie z Anatolijem Czubajsem i otaczającym go kręgiem współpracowników (nazywanych niekiedy „klanem Czubajsa”),

Jegor Gajdar, jako premier i minister finansów, stał twarzą reform gospodarczych określanych jako „terapia szokowa”. Miał to być sposób na szybkie wykorzenienie starego radzieckiego systemu gospodarczego i zastąpienie go przez gospodarkę rynkową. Reformy skoncentrowane zostały na uwolnieniu cen towarów i usług spod centralnego planowania oraz usunięciu cen podstawowych artykułów i usług konsumenckich sprzed kilkudziesięciu lat. Zapoczątkowane w styczniu 1992 r. „uwolnienie cen” miało katastrofalne wyniki. Najbardziej ucierpiała rosyjska klasa średnia, która w wyniku transformacji gospodarczej uległa pauperyzacji, a hiperinflacja przyczyniła się do utraty dotychczas zgromadzonych oszczędności. Jednocześnie liberalizacja cen pozwoliła na pojawienie się klasy bogatych oligarchów, którzy dzięki dostępowi do zasobów państwowych byli w stanie wykorzystać sprzyjające okoliczności do budowy wielkich fortun (por. Åslund, 1995; Gill, Markwick, 2000, s. 19–20).

Kolejnym z elementów programu reform gospodarczych był proces prywatyzacji największych rosyjskich gałęzi przemysłu. Na czele tej inicjatywy stanął Anatolij Czubajs. W ramach programu prywatyzacji obywatele otrzymali specjalne vouchery, które mogli sprzedać, wymienić na akcje prywatyzowanych spółek lub zainwestować w jeden ze specjalnie powołanych funduszy inwestycyjnych, które de facto przypominały piramidy finansowe. W latach 1992–1993 sprywatyzowano większość przedsiębiorstw państwowych jednak tylko niewielka część była sprzedawana w drodze publicznej

a ich członkowie stali się znani z wzajemnej lojalności tworząc wpływową grupę decydującą o kierunku rosyjskich reform. Działalność ekonomistów powiązanych z Instytutem Harvarda budzi do dziś wiele wątpliwości. Utrzymując, że rosyjska reforma gospodarcza jest tak ważna, a „okno możliwości” na wprowadzenie zmian jest tak wąskie, amerykańscy decydenci potraktowali Instytut Harvarda w specjalny sposób. W latach 1992–1997 Instytut otrzymał ponad 40 mln dolarów do amerykańskiej Agencji ds. Rozwoju Międzynarodowego (USAID) w postaci niekonkurencyjnych grantów. Powiązani z Instytutem przedstawiciele administracji Billa Clintona, powołując się na względy polityki zagranicznej, omijali procesy przetargowe wymagane w przypadku kontraktów na pomoc zagraniczną. Odejście od procedur przetargowych popierali także wspierający Instytut Harvarda przedstawiciele Departamentu Skarbu. W 1997 r. finansowanie zostało zawieszono. Instytut został oskarżony o defraudację, a Andriej Shleifer i jego współnik Jonathan Hay o spisek mający na celu oszukanie rządu USA. Shleifer i jego żona Nancy Zimmerman, będąca menedżerem funduszu hedgingowego spekulującego na rynku rosyjskim, stanęli przed amerykańskim sądem oskarżeni o konflikt interesów (por. Wedel, 2000).

aukcji. Większość z nich została sprzedana po bardzo niskiej cenie i z wykorzystaniem poufnych informacji. Pozostawiło to większość bogactwa kraju w rękach niewielkiej oligarchii byłych „czerwonych menadżerów”, którzy kierowali tymi przedsiębiorstwami w czasach radzieckich. Mimo, że twórcy polityki prywatyzacji rosyjskiej gospodarki przekonywali o sukcesie jaki odniosły podjęte działania (por. Boyko, Shleifer, Vishny, 1995) to większość badaczy zwraca uwagę, że w wyniku przeprowadzonej prywatyzacji dawna elita partii komunistycznej oraz zorganizowane grupy przestępcze nabyły większość majątku państwa. Brak starannego planowania i właściwej ochrony prawnej przy wdrażaniu programu prywatyzacji stał się przyczyną niepowodzenia tego procesu (por. Glinkina, 1994; Shelley, 1995; Goldman, 2003).

Prowadzone w Federacji Rosyjskiej badania wskazywały na związek pomiędzy sytuacją ekonomiczną, a poparciem dla pro-zachodnich i pro-demokratycznych reformatorów. Wysokie koszty społeczne „terapii szokowej” powodowały wyraźny spadek poparcia dla Borysa Jelcyna (por. Hesli, Bashkirova, 2001). Niezadowolenie społeczne i oburzenie wywołane procesem prywatyzacji spowodowało wzrost popularności opozycji parlamentarnej, która podjęła próbę zablokowania dalszych reform i wprowadzenia zabezpieczeń socjalnych. Zamiast zgodzić się na żądania opozycji Borys Jelcyn przeforsował nową konstytucję, która zwiększyła jego uprawnienia pozbawiając praktycznie parlament wpływu na politykę państwa. Pozbawiony legitymizacji społecznej Borys Jelcyn próbował utrzymać władzę budując silny ośrodek władzy i koncentrując większość uprawnień związanych z zarządzaniem państwem w administracji prezydenckiej. Ponadto w zamian za rozliczne koncesje uzyskał wsparcie bogatych oligarchów oraz regionalnych elit, co stało się szczególnie widoczne podczas drugiej kadencji Borysa Jelcyna jako głowy państwa.

Efektom „trzeciej fali demokratyzacji” w Rosji nie stało się upodobnienie się rosyjskiego systemu politycznego do wzorców zachodnioeuropejskich, czy też północnoamerykańskich. Badacze zajmujący się typologiami systemów politycznych analizując skutki rosyjskiej transformacji politycznej zwracali uwagę, że w rosyjskiej rzeczywistości elementy demokratyzmu – jak np. rywalizacyjne wybory – koegzystowały z praktycznie nieograniczoną władzą wykonawczą (Antoszewski, Herbut, 2001, s. 13). Tym samym system polityczny rosyjski został zakwalifikowany do „szarej strefy” pomiędzy

autorytaryzmem a demokracją, w której zachowane są elementy zarówno jednego i drugiego. Do najistotniejszych cech charakteryzujących państwa „szarej strefy” zaliczano koncentrację władzy w rękach prezydenta pochodzącego z rywalizacyjnych wyborów, wyborczą dominację „partii władzy” (tj. bezideowego ugrupowania popierającego głowę państwa), pozbawienie wyborów do parlamentu realnego znaczenia politycznego, zablokowanie możliwości ukształtowania się opozycji oraz uchybienia w przestrzeganiu praw człowieka (Antoszewski, Herbut, 2001, s. 34).

Powrót państwa

Apogeum kryzysu państwa miało miejsce w latach 1998–1999. Federacja Rosyjska znalazła się wówczas w zapaści gospodarczo-politycznej. W 1998 r. doszło w Rosji do załamania finansowego. Było ono skutkiem zarówno czynników zewnętrznych (azjatycki kryzys finansowy, spadek cen na ropę naftową) ale w dużej mierze także wewnętrznych (negatywne skutki przeprowadzonych reform gospodarczych i prywatyzacji rosyjskich przedsiębiorstw, złe zarządzanie gospodarką, niski stopień ściągальności podatków) (por. Durka, 2002). Kryzys gospodarczy końca lat dziewięćdziesiątych, który nastąpił w momencie kiedy wydawało się, że rosyjskim władzom udało się ustabilizować gospodarkę po radykalnych reformach wolnorynkowych, nie był jedynym problemem z jakim musiały zmierzyć się elity polityczne. Rosyjski system polityczny końca lat dziewięćdziesiątych został zdominowany przez polityczno-biznesowe klany, których aktywność sprowadzała się często do realizacji własnych, partykularnych korzyści, kosztem państwa i jego obywateli.

Dyfuzja władzy, delegitymizacja systemu politycznego, rywalizacja o sukcesję po Borysie Jelcynie spowodowały, iż 1999 r. stał się okresem głębokiego kryzysu systemu politycznego. Systemowy konflikt o władzę i wpływ na Borysa Jelcyna pomiędzy różnymi centrami władzy: parlamentem, rządem, regionalnymi legislaturami, regionalną administracją, administracją prezydencką, a także nieformalnymi klanami polityczno-gospodarczymi spowodował, iż w ramach rosyjskiego systemu politycznego nastąpiła „wojna wszystkich ze wszystkimi” (por. Крыштановская, 2005, s. 232–233). Pograżona w wewnętrznym chaosie Rosja coraz bardziej traciła także prestiż

i międzynarodową pozycję, a utrzymywanie przez rozwinięte państwa Zachodu partnerskich stosunków z Rosją wynikało raczej z obawy przed możliwością destabilizacji politycznej w kraju dysponującym znacznym potencjałem militarnym niż było rzeczywistym uznaniem wartości i potencjału kraju. Kryzys gospodarczy i polityczny uzmysłowił negatywne skutki paraliżu najwyższych władz i wywołał silne społeczne zapotrzebowanie na silną i skuteczną władzę, jednoczącą, a nie polaryzującą społeczeństwo (Czajowski, 2001, s. 209).

W sytuacji głębokiego kryzysu państwa i pauperyzacji społeczeństwa realizowany do tej pory model transformacji polityczno-gospodarczej ostatecznie stracił swoją legitymizację ustępując oczekiwaniom na „silnego przywódcę”, który będzie w stanie ustabilizować sytuację wewnętrzną, a także przyczynił się do utrwalenia konserwatywno-nacjonalistycznych postaw. Tym samym pojawiły się warunki wewnętrzne sprzyjające powrotowi na charakterystyczną dla Rosji „ścieżkę zależności”. Kiedy pod koniec 1999 r. Władimir Putin, szerzej nieznany urzędnik administracji prezydenckiej Borysa Jelcyna, został mianowany na stanowisko premiera Federacji Rosyjskiej, pewnie mało kto spodziewał się, że stanie się on wkrótce jednym z najpopularniejszych i najbardziej wpływowych rosyjskich polityków, który zdominuje całą rosyjską scenę polityczną i przywróci w Rosji autorytarny reżim polityczny.

Już w 2000 r. Władimir Putin objął urząd prezydenta, zastępując schorowanego i nie panującego nad swoim otoczeniem Borysa Jelcyna. Chaos epoki jalcynowskiej spowodował, iż głównym zadaniem nowo wybranego prezydenta stało się przede wszystkim ustabilizowanie sytuacji wewnętrznej kraju, co odbyło się pod hasłem „wertykalizacji władzy”. Po dojściu do władzy Władimir Putin przedstawił całościowy program społeczno-ekonomicznego rozwoju Rosji do 2010 r., który zakładał podjęcie działań mających na celu przeciwdziałanie pogłębianiu się przepaści między Rosją i państwami rozwiniętymi oraz odtworzenie i umocnienie pozycji Rosji, jako jednego ze światowych liderów. Prezydent Władimir Putin miał świadomość, że aby jego plany się powiodły Rosja stoi przed koniecznością głębokich reform strukturalnych. Przeprowadzenie tych reform wymagało przywrócenia autorytetu władzy centralnej i jej wzmocnienia. W trackie pierwszej kadencji urzędowania Władimirowi Putinowi udało się przełamać kryzys centralnych

instytucji władzy, ograniczyć wpływy oligarchów i regionalnych elit na politykę państwa, a także przeprowadzić wiele istotnych reform ustrojowych (por. Rogoża, Wiśniewska, 2003).

Jednym z priorytetów polityki wewnętrznej Władimira Putina stała się reorganizacja władzy państwowej podjęta przede wszystkim z zamiarem wzmocnienia pozycji władz centralnych w państwie. Przejęcie władzy przez Władimira Putina rozpoczęło w Rosji proces określany jako „powrót państwa”. Przełamany został kryzys centralnych instytucji władzy oraz wzmocnieniu uległ ich autorytet zarówno w społeczeństwie, jak i wśród regionalnych elit. Jednym z priorytetów polityki wewnętrznej stała się reorganizacja władzy państwowej z zamiarem wzmocnienia władzy centrum. Między innymi, zgodnie z wytyczonymi priorytetami, jedną z pierwszych reform politycznych zainicjowanych przez prezydenta Putina było wprowadzenie nowego podziału administracyjnego państwa na siedem okręgów federalnych obejmujących swoim zasięgiem kilkanaście podmiotów federacji. Ich zadaniem było ukrócenie samowoli regionalnych elit i podporządkowanie regionów decyzjom władz centralnych⁴. Ograniczeniu niezależności regionalnych elit służyła także reforma izby wyższej parlamentu – Rady Federacji, i zmiana sposobu jej powoływania. Zgodnie z ustawodawstwem uchwalonym podczas prezydentury Borysa Jelcyna w skład izby wyższej z urzędu wchodził gubernatorzy (wybierani w wyborach powszechnych szefowie władz wykonawczych regionu) oraz przewodniczący lokalnych parlamentów. Wprowadzając poprawki do sposobu powoływania izby wyższej parlamentu przyjęto, iż w Radzie Federacji będą zasiadać jedynie przedstawiciele regionalnych władz wykonawczych i ustawodawczych nominowani przez odpowiednie władze regionu. Natomiast w 2004 r. zniesiono bezpośrednie wybory szefów

⁴ Na czele nowych struktur terenowych stanęli mianowani przez prezydenta urzędnicy – szefowie okręgów federalnych – będący pełnomocnymi przedstawicielami prezydenta z zadaniem kierowania tymi jednostkami. Ich rolą miało być stworzenie systemu kontroli nad realizacją w regionach postanowień federalnych organów władzy, ale w rzeczywistości ich zadaniem było ukrócenie samowoli regionalnych elit i podporządkowanie regionów decyzjom władz centralnych. W okręgach federalnych stopniowo zaczęto tworzyć terenowe wydziały instytucji centralnych: urzędu skarbowego, prokuratury, ministerstwa spraw wewnętrznych itp., które ograniczyły zakres możliwości działania regionalnych władz.

regionów i zastąpiono je jednolitym mechanizmem mianowania gubernatorów przez lokalne parlamenty na wniosek prezydenta.

Reformie administracyjno-terytorialnej towarzyszył proces wzmacniania władzy ośrodka prezydenckiego i ograniczenia wpływów regionalnych „klanów” politycznych, oligarchów, a także wszelkiej antykremlowskiej opozycji. Jednym z podstawowych problemów, przed którym stanęły nowe elity rządzące stało się ułożenie stosunków z wpływowymi do tej pory oligarchami. Władimir Putin mając na uwadze stabilność gospodarczą kraju podjął decyzję o tym, aby ukrócić ambicje oligarchów do oddziaływania na sferę polityki ale nie walczyć z oligarchami jako specyficzną grupą społeczno-polityczną postkomunistycznej Rosji (Tompson, 2005, s. 180). Władze rosyjskie dały do zrozumienia, iż oczekują od wielkiego biznesu lojalności i współpracy w odbudowie rosyjskiego potencjału gospodarczego i rozwiązaniu problemów społecznych. Natomiast, ci którzy nie będą chcieli pogodzić się z tym faktem spotkają się ze reakcją władz, która jest w stanie naginać prawo do swoich celów⁵. W 2003 r. kampania skierowana przeciwko Jukosowi i aresztowanie jego właściciela Michaiła Chodorowskiego, ukazały, że rosyjskie władze uzyskały zdecydowaną przewagę nad wielkim biznesem i są w stanie, w razie potrzeby, zniszczyć i podporządkować sobie nawet największe holdingi.

Uregulowanie relacji władza – wielki biznes było częścią szerszego planu zwiększenia kontrolnych funkcji państwa nad procesami gospodarczymi i wprowadzenia specyficznego „państwowego kapitalizmu” (*state led capitalism*). Z punktu widzenia państwa szczególnie istotny stał się problem re-nacjonalizacji atrakcyjnych z punktu widzenia władzy sektorów gospodarki. Wzrost obecności państwa widoczny stał się w sektorach strategicznych: bankowym i naftowo-gazowym. Szczególnie dużo uwagi poświęcono zwłaszcza

⁵ Mianowany przez Władimira Putina premier Kasjanow zadeklarował, iż nie ma odwrotu od skutków prywatyzacji lat dziewięćdziesiątych (co oznaczało, iż władza akceptuje istniejącą strukturę własności i koncentrację kapitału powstałą w wyniku chaotycznej i skorumpowanej prywatyzacji) ale jednocześnie dodał, że niektóre umowy prywatyzacyjne, które zostały zawarte z rażącym naruszeniem prawa mogą zostać anulowane, co stanowiło wyraźną groźbę wobec oligarchów, którzy będą starali się utrzymać swoje wpływy polityczne przeciwstawiając się konsolidacji władzy w rękach prezydenta (Tompson, 2005, s. 185). Była to wyraźna zapowiedź tego, iż władzę będą respektowały pozycję wielkiego biznesu pod warunkiem właściwego postępowania ze strony oligarchów.

przywróceniu kontroli państwa nad kompleksem paliwowo-energetycznym. Związane to było z przyjętą strategią energetyczną Rosji, która zakładała, że zasoby surowcowe i kompleks energetyczno-paliwowy stanowią fundament rozwoju gospodarczego i ważny element polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa.

Najsłabszym, aktorem politycznym, który został podporządkowany władzy kremlowskiego centrum był rosyjski parlament i opozycyjne ugrupowania polityczne. Już system polityczny stworzony na początku lat dziewięćdziesiątych przez Borysa Jelcyna nie pozostawiał rosyjskiemu parlamentowi zbyt dużych możliwości oddziaływania na politykę państwa. Niemniej jednak parlament zdominowany przez partie opozycyjne mógł stanowić przeszkodę w sprawnej zmianie ustawodawstwa i wprowadzaniu kolejnych reform. Aby uzyskać kontrolę nad Dumą Państwową, przedstawicielską izbą niższą parlamentu rosyjskiego, dokonano zmian w funkcjonowaniu partii politycznych w Rosji, tak aby zapewnić sobie kontrolę nad działalnością systemu partyjnego oraz nad składem Dumy Państwowej. Jednym z elementów przyjętej strategii politycznej stało się także stworzenie silnego ugrupowania politycznego, które skutecznie zmonopolizuje sprawowanie władzy w państwie i będzie stanowić zaplecze polityczno-organizacyjne urzędującego prezydenta i rządu. Takim ugrupowaniem politycznym stała się partia „Jedna Rosja” będąca koalicją różnych grup interesów, przedstawicieli biurokracji państwowej, przedstawicieli wojska, służb specjalnych, mass mediów, a także przedstawicieli świata gospodarki. Składała się ona przede wszystkim z technokratów, elit politycznych uwikłanych w procesy dystrybucji władzy, zarówno na szczeblu regionalnym, jak i centralnym, a w swej działalności korzystała z pomocy aparatu administracyjnego państwa i autorytetu władz centralnych. „Jedna Rosja”, która powstała jako wsparcie administracji prezydenckiej z myślą o usprawnieniu procesów ustawodawczych za pomocą kontroli większości parlamentarnej stopniowo stała się swoistą „korporacją” stabilizującą system polityczny odgrywając rolę partii hegemonicznej w systemie autorytarnym (por. Słowikowski, 2018).

Pojawienie się silnego ośrodka władzy centralnej umożliwiło wzmocnienie autorytetu państwa i przezwyciężenia kryzysu wewnętrznego, co jednocześnie zbiegło się z koniunkturą światową na surowce energetyczne, która zapewniła rządzącym Rosją środki niezbędne do poprawy sytuacji

gospodarczej oraz podniesienia poziomu życia obywateli, co z kolei zapewniło wsparcie opinii publicznej dla kierunku przemian. Reżim polityczny w Rosji uległ konsolidacji nabierając specyficznych cech, które oddaliły go od modelu poliarchii zachodnich. Cechą charakterystyczną dla Rosji stało się istnienie wyraźnego politycznego centrum, wokół którego nastąpiła koncentracja władzy (urząd prezydenta); pojawienie się silnej partii rządzącej, która całkowicie zdominowała scenę polityczną przy jednoczesnym zmarginalizowaniu ruchów i partii opozycyjnych. Efektem działań podjętych przez Władimira Putina i jego najbliższe otoczenie mających na celu ustabilizowanie sytuacji wewnętrznej w Federacji Rosyjskiej stało się ukształtowanie się specyficznego reżimu politycznego, który można określić jako super-prezydencjonalizm. W organizacji najwyższych władz naruszone zostały instytucjonalne mechanizmy *check and balance*, ograniczony został pluralizm polityczny i konkurencyjność wyborów, a większość niezależnych do tej pory aktorów polityczno-gospodarczych zostało podporządkowane centralnemu ośrodkowi władzy i państwowej biurokracji. Ubocznym efektem reform ukierunkowanych na zapewnienie wewnętrznej stabilności państwa stał się powrót na tradycyjną dla rosyjskiego systemu społeczno-politycznego ścieżkę modelu autorytarnego.

Federacja Rosyjska jako „suwerenna demokracja”

Sposób kształtowania się i funkcjonowania systemów politycznych związany jest nie tylko z uwarunkowaniami wewnętrznymi, ale także z bodźcami pochodzącymi ze środowiska zewnętrznego. Szukając odpowiedzi na pytanie dotyczące konsolidacji rosyjskiego systemu politycznego i powrotu do autorytarno-tradycyjnych wzorców organizacji sfery polityki należy także zwrócić uwagę na presję ze strony otoczenia zewnętrznego, która spowodowała, że zatrzymana została transformacja rosyjskiego systemu politycznego i nastąpił bardzo wyraźny regres demokracji. Proces stabilizacji władzy określanej jako „powrót państwa” był przede wszystkim reakcją na kryzys wewnętrzny lat dziewięćdziesiątych i nie oznaczał wprost powrotu do autorytaryzmu. Tym bardziej, że podczas kadencji prezydenckiej Dmitrija Miedwiediewa rosyjskie elity polityczne wysyłały sygnały dotyczące chęci korekty polityki wewnętrznej państwa i przejścia

od stabilizowania władzy do modernizacji systemu społeczno-politycznego (por. Potulski, 2014).

Polityka „powrotu państwa” realizowana przez Władimira Putina i jego otoczenia miała miejsce w specyficznym okresie, ponieważ w 2001 r. w wyniku zamachów terrorystycznych w Nowym Jorku nastąpiło przewartościowanie priorytetów polityki zagranicznej USA. Nowa strategia polityki zagranicznej USA, zwana „doktryną Busha”, zakładała, że głównym źródłem zagrożeń dla bezpieczeństwa USA i bezpieczeństwa międzynarodowego są autorytarne reżimy polityczne. Jako polityka w relacjach międzynarodowych było to myślenie oparte na połączeniu koncepcji stabilności hegemonicznej oraz koncepcji pokoju demokratycznego. Teoria stabilności hegemonicznej utrzymuje, że liberalny porządek świata nie powstaje spontanicznie w wyniku działania globalnej „niewidzianej ręki porządku”, zamiast tego system międzynarodowy wymaga „hegemonicznego mocarstwa”, czyli państwa chcącego i zdolnego zapewnić światu dobro zbiorowe pod postacią stabilności gospodarczej i bezpieczeństwa międzynarodowego (por. Gilpin, 1987, s. 72–80, 85–92; Gilpin, 2001, s. 93–100; Kapstein, 1992, s. 3). Natomiast koncepcja „demokratycznego pokoju” opiera się na popularnej wśród liberalnych internacjonalistów idei, że demokracje liberalne nie walczą ze sobą (por. Doyle, 1997). Dlatego też George Bush jr w przemówieniu inauguracyjnym drugą kadencję mówił, że polityką USA jest poszukiwanie i wspieranie rozwoju ruchów i instytucji demokratycznych w każdym narodzie i kulturze, z ostatecznym celem: koniec tyranii w naszym świecie.

Presja na demokratyzację semi-autorytarnych reżimów politycznych, związana z realizacją w praktyce „doktryny Busha” zaczęła traktowana w Federacji Rosyjskiej jako działanie wymierzone w jej elity polityczne i dążenie do zdestabilizowania sytuacji wewnętrznej. Niezależnie od rzeczywistych efektów zmian wprowadzonych w rosyjskim systemie politycznym, Władimir Putin, broniąc się przez zarzutami o niedemokratycznym charakterze rosyjskiego systemu politycznego, w swoich oficjalnych komunikatach wielokrotnie podkreślał, że Rosja zdecydowanie kontynuuje kurs na budowę instytucji demokratycznych (Gutorow, 2015, s. 8–9). W odpowiedzi na wysuwane wobec władz rosyjskich oskarżenia o autorytarny kierunek zmian w systemie politycznym, w otoczeniu Władimira Putina zaczęła się kształtować koncepcja „demokracji suwerennej”, za twórcę której uchodzi Władysław Surkow.

Koncepcja Surkowa była w swojej istocie dość prosta i miała ona wyjaśnić sposób konstrukcji rosyjskiego systemu politycznego. Surkow twierdził, że zachodnioeuropejski model liberalnej demokracji nie pasuje do rosyjskiej rzeczywistości ze względu na jej specyfikę historyczno-kulturową. Według Surkowa o specyfice współczesnej demokracji w Rosji w dużej mierze przesądza historyczna tradycja. Może się to nie podobać zachodnim krytykom reżimu Władimira Putina, ale jest to jedyna polityczna droga dla Rosji. Cechą rosyjskiej praktyki politycznej jest centralizacja funkcji władzy, idealizacja celów politycznych i personalizacja funkcji politycznych. Najważniejszym elementem rosyjskiej tradycji politycznej było dla Surkowa przede wszystkim silne państwo, które przez stulecia gromadziło, konsolidowało i rozwijało ogromy kraj, przeprowadzając wszystkie znaczące reformy (por. Bovt, 2008). Rosyjscy badacze podkreślali, że głównym wyzwaniem, które stoi przed Federacją Rosyjską jest stworzenie demokratycznego państwa i społeczeństwa. Aby ten proces mógł zachodzić w ramach specyficznych wzorów wyznaczanych przez ramy historycznej tradycji, dlatego też, aby Rosja stała się demokratyczna, to demokracja musi być w swoich fundamentach „rosyjska” (Guseinov, 2009, s. 78). Zwracano przy tym uwagę na wydarzenia z rosyjskiej historii i niebezpieczeństwo braku cierpliwości i radykalnego przecinania rosyjskich „węzłów gordyjskich” zamiast ich cierpliwego rozwiązywania. Wyzwaniem jest zatem połączenie europejskich wartości z rosyjską rzeczywistością, a jednym z elementów tego procesu jest pojawienie się idei „suwerennej demokracji” (Guseinov, 2009, s. 79).

Pojawienie się w rosyjskich dyskusjach politycznych koncepcji „suwerennej demokracji” jako specyficznie rosyjskiego sposobu organizacji władz publicznych odzwierciedlających rosyjskie tradycje i uwarunkowania kulturowo-historyczne było pierwszym krokiem, a zarazem symbolem politycznego regresu. Pierwotnie była to próba rozwinięcia propanstwowej retoryki z pierwszych lat rządów Władimira Putina i sposób na wzmocnienie legitymizacji systemu politycznego (por. Czachor, 2020, s. 67) ale stopniowo stała się ważnym elementem wewnętrznej konsolidacji coraz bardziej autorytarnego systemu politycznego. Istotną rolę odgrywał tu przymiotnik „suwerenna”, który miał służyć podkreśleniu, że Federacja Rosyjska będzie broniła swojego prawa do samodzielnego decydowania o charakterze ustroju społeczno-politycznego, co w propagandzie kremlowskiej utożsamiono

z obroną tożsamości i wartości narodowych przed zewnętrznymi (zachodnimi) wpływami. Koncepcja „suwerennej demokracji” pełniła ważne funkcje ideologiczno-propagandowe, gdyż pozwalała legitymizować działania rosyjskich elit, a jednocześnie budować przekonanie, że zachodnioeuropejska presja na demokratyzację Federacji Rosyjskiej jest w swojej istocie praktyką post-kolonialną i naruszaniem suwerenności rosyjskiej. Rozwój idei „suwerennej demokracji” i inicjowane przez kremlofskich ideologów dyskusje wokół sposobu organizacji rosyjskiego systemu politycznego były nie tylko próbą legitymizacji procesów konsolidacji reżimu politycznego, ale także była odpowiedzią na presję ze środowiska zewnętrznego, czy też inaczej mówiąc były reakcją rosyjskich elit na amerykańską doktrynę bezpieczeństwa i polityki zagranicznej, tzw. doktrynę Busha. To dokonana wśród rosyjskich elit interpretacja „doktryny Busha” i ocena wydarzeń międzynarodowych stała się bezpośrednim bodźcem dla postępującej konsolidacji rosyjskiego systemu politycznego skutkującym daleko idącym regresem wzorców demokratycznych i powrotem do autorytaryzmu jako sposobu organizacji władz publicznych i zarządzania państwem. Szczególnie źle wśród rosyjskich elit politycznych została odebrana wypowiedź George’a Busha w 2008 r. dotycząca akcesji Gruzji i Ukrainy do NATO. Była ona najprawdopodobniej jedynie wyrazem standardowej koncepcji polityki amerykańskiej stosowanej uprzednio z powodzeniem w Europie Środkowo-Wschodniej. Polityka włączania krajów regionu do struktur zachodnioeuropejskich zakładała, że pierwszym krokiem powinno być wstąpienie do NATO (bezpieczeństwo i obronność), gdyż wraz z tym zostaną wprowadzone podstawowe standardy demokracji, a następnym krokiem stanie się stopniowa integracja ze strukturami Unii Europejskiej (polityka i gospodarka), co zapewni stabilizację i będzie zwieńczeniem procesów demokratyzacji. Jednakże w rosyjskiej ocenie wejście NATO w obszar określany w rosyjskiej koncepcji polityki zagranicznej jako kluczowy dla rosyjskiego bezpieczeństwa, stanowiło celowe działanie i bezpośrednie zagrożenie, przed którym trzeba się bronić m.in. poprzez konsolidację władzy i kontrolę nad kluczowymi zasobami ekonomicznymi.

Powrót do autorytaryzmu

Kluczowym bodźcem związanym z powrotem do autorytarnych form organizacji systemu społeczno-politycznego stały się „kolorowe rewolucje” oraz masowe protesty społeczne 2011/12 w Federacji Rosyjskiej. W latach 2000–2005 wystąpienia społeczne w Serbii, Gruzji, Kirgistanie, a także na Ukrainie doprowadziły do upadku autorytarnych i pół-autorytarnych reżimów. Wydarzenie te określane mianem „kolorowych rewolucji” zaczęto nawet porównywać do „trzeciej fali demokracji” początku lat dziewięćdziesiątych. Jednakże po początkowych sukcesach nie doszło do dalszych prodemokratycznych zmian, a autorytarne reżimy zaczęły adoptować skuteczne strategie zapobiegania „kolorowym rewolucjom” (por. Finkel, Brudny, 2015; Ó Beacháin, Polese, 2010; Chen, 2010). W przypadku Federacji Rosyjskiej zaniepokojenie elit władzy wzbudziła zwłaszcza „pomarańczowa rewolucja” na Ukrainie powszechnie postrzegana jako główne niepowodzenie międzynarodowe putinowskiej Rosji. Rosyjskie elity obawiały się możliwości lokalnej kolorowej rewolucji podczas cyklu wyborczego 2007-2008. Aby zapobiec postrzeganemu zagrożeniu, władze przyjęły strategię, które łączyły polityczny, administracyjny i intelektualny atak na opozycję oraz zachodnie idee promowania demokracji. Podjęto próbę delegitymizacji samej idei liberalnej demokracji, nazywając ją wywrotową i obcą rosyjskiemu charakterowi narodowemu (por. Finkel, Brudny, 2012). Mimo podjętych przez władze działań w na przełomie 2011/2012 r. doszło w Federacji Rosyjskiej do masowych protestów skierowanych przeciwko fałszerstwom wyborczym. Skala wystąpień zaskoczyła władze, które nie spodziewały się tak gwałtownej reakcji społecznej (por. Volkov, 2015).

Badacze analizujący protesty społeczne mające miejsce na przełomie 2011 i 2012 r. skierowane przeciwko fałszerstwom podczas wyborów do Dumy Państwowej zwracali uwagę na zmiany, które nastąpiły w charakterystyce wystąpień społecznych. O ile w latach dziewięćdziesiątych dominowały przede wszystkim problemy społeczno-ekonomiczne, o tyle w latach 2007–2011 zaczęły wyraźnie dominować postulaty o charakterze politycznym m.in. problemy praw człowieka, ochrony przyrody i żądania reform politycznych (Robertson, 2013). Ponadto wskazywano, że mobilizacja polityczna, która doprowadziła do masowych manifestacji antyrządowych była możliwa dzięki

rozwojowi sieci społecznych. Postęp technologiczny uutorował drogę do, jak to określano, największych protestów społecznych od czasu upadku ZSRR. Wszechobecne i nie poddane cenzurze media społecznościowe ułatwiały nawiązywanie kontaktów i mobilizację do akcji protestacyjnej, która swoją skalą zaskoczyła rządzące elity (por. Denisova, 2016). Tego typu analizy były zgodne z ówczesnym trendami postrzegania tzw. mediów społecznościowych jako głównego narzędzia mobilizacji do masowych protestów skierowanych przeciwko autorytarnym władzom. Doświadczenia „arabskiej wiosny” skłaniały badaczy to stawiania tego typu hipotez (por. Howard, Parks, 2012; Halewa, 2012; Mansour, 2012; Allagui, Kuebler, 2011) i mimo pojawiających się głosów wskazujących na daleko idącą nadinterpretację roli mediów społecznościowych w „arabskiej wiosnie” (por. Anderson, 2011), to w powszechnym odbiorze upowszechnił się obraz „mediów społecznościowych” jako podstawowego narzędzia mobilizacji politycznej wspomagającego prodemokratyczne zmiany społeczno-polityczne i masowe ruchy protestu.

Rosyjscy analitycy „kolorowe rewolucja”, a w tym także protesty społeczne w Federacji Rosyjskiej jednoznacznie utożsamili z działalnością USA i „doktryną Busha”, a za podstawowe narzędzie oddziaływania międzynarodowego USA zaczęto postrzegać media społecznościowe i organizacje pozarządowe (por. Нарочницкая, 2008). Tym samym anty-demokratyczne zmiany w rosyjskim prawodawstwie zostały pierwotnie skierowane przeciwko tym podmiotom. Od ponownego wyboru Władimira Putina na stanowisko prezydenta w 2012 r., w Federacji Rosyjskiej zaczęto coraz powszechniej wprowadzać prawodawstwo wymierzone w prawa człowieka, ograniczające wolność słowa i prawo do protestów. Poprzez zmiany aktów prawnych krok po kroku zaczęto usuwać z rosyjskiego życia społeczno-politycznego wszelkie mechanizmy kontroli władzy i kształtować bardziej autorytarny system polityczny

Logika zmian wprowadzanych w systemie polityczno-prawnym Federacji Rosyjskiej była bardzo podobna. Przede wszystkim wszystkie zmiany były wymierzone w sferę wolności obywatelskich, a zwłaszcza zaś w wolność słowa i wolność działalności politycznej. Ograniczenia nie były wprowadzane w formie jednolitych aktów prawnych ale raczej przyjmowały formę drobnych zmian w istniejących już aktach oraz kodeksie karnym. Jednym z pierwszych tego typu działań było uchwalenie 20 lipca 2012 r., tzw. „prawa

o obcych agentach” (Федеральный Закон от 20.07.2012 „О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента”). Ustawa ta wprowadzała do rosyjskiego ustawodawstwa pojęcia „agent zagraniczny” w odniesieniu do wszelkich organizacji pozarządowych uczestniczących w życiu politycznym, które akceptowały pieniężne i inne formy aktywów ze źródeł zagranicznych. Umieszczenie jakiegokolwiek organizacji na specjalnej liście agentów zagranicznych oznaczało, że nie mogły one właściwie funkcjonować, gdyż żaden przedstawiciel instytucji państwowych nie mogli z nimi współpracować. Przy czym określenie „życie polityczne” było zakreślone tak szeroko, że w zasadzie pozostawiało organom władzy dowolność w interpretacji rodzaju aktywności danej organizacji. Ustawodawstwu wymierzonemu w działalność organizacji społecznych towarzyszyło stopniowe wprowadzanie cenzury. Jednym z pierwszych tego typu aktów było wprowadzenie w 28.07.2012 r. uzupełnień do ustawy o ochronie dzieci przed informacjami szkodliwymi dla ich zdrowia i rozwoju (Федеральный Закон от 28.07.2012 „О внесении изменений в Федеральный закон „О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию” и отдельные законодательные акты Российской Федерации”). Pod pretekstem walki z pornografią oraz narkomanią umożliwiono tworzenie rejestru niebezpiecznych stron i blokowanie ich decyzją sądu przy czym w 2013 r. uproszczono i ułatwiono wszelkie procedury pozwalające FSB na monitorowanie Internetu poprzez instalowanie urządzeń FSB u dostawców usług sieciowych (Федеральный Закон от 21.12.2013 „О внесении изменений, в Федеральный закон „Об оперативно-розыскной деятельности” и статью 13 Федерального Закона „О федеральной службе безопасности”), a jednocześnie wprowadzono poprawkę do ustawy federalnej „О информации” zobowiązującej Roskomnadzor do natychmiastowego blokowania na żądanie prokuratury wszelkich stron, które nawołują do masowych zamieszek i ekstremizmu (Федеральный закон от 28.12.2013 „О внесении изменений в Федеральный закон „Об информации, информационных технологиях и о защите информации”).

Szczególnie intensywne zmiany w rosyjskim ustawodawstwie zaczęły być wprowadzane przez władze w reakcji na wydarzenia w Ukrainie związane z falą protestów i manifestacji przeciwko osobie Wiktora Janukowycza

zwanych Euromajdanem, które zostały uznane przez władze rosyjskie za próbę przeniesienia strategii „kolorowych rewolucji” w strefę zagrażającą bezpośrednio bezpieczeństwu państwa rosyjskiego. Dlatego też 03.02.2014 r. wprowadzono zmian do kodeksu karnego zwiększające sankcje administracyjne dla organizacji, które zostały uznane przez władze za „ekstremistyczne” (Федеральный закон от 03.02.2014 „О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и статью 31 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации”). 04.11.2014 r. wprowadzono ograniczenia dla zagranicznych inwestycji w publikacje o „strategicznym znaczeniu”, co umożliwiała rządowi m.in. blokowanie zagranicznych inwestycji w mediach i ograniczanie publikacji krytycznych wobec rządu (Федеральный закон от 04.11.2014 „О внесении изменений в Федеральный закон „О порядке осуществления иностранных инвестиций в хозяйственные общества, имеющие стратегическое значение для обеспечения обороны страны и безопасности государства” и отдельные законодательные акты Российской Федерации”), a jednocześnie zmiany w ustawie o mass mediach wprowadziły ograniczenie zagranicznych udziałów w rosyjskich mediach do 20% (Федеральный закон от 14.10.2014 „О внесении изменений в Закон Российской Федерации „О средствах массовой информации”).

05.05.2014 r. uzupełniono ustawę federalna „O informacji” wprowadzając do niej nową kategorię stron internetowych określanych jako „organizujących wymianę informacji”. Zmiany dawały prawo organom władzy do zażądania od firm sektora IT dostarczania informacji o użytkownikach pod groźbą zablokowania działalności. Dawało to władzom narzędzie do blokowania mediów społecznościowych, takich jak np. facebook czy też twitter (Федеральный закон от 05.05.2014 «О внесении изменений в Федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» и отдельные законодательные акты Российской Федерации по вопросам упорядочения обмена информацией с использованием информационно-телекоммуникационных сетей»). Także 05.05.2014 r. wprowadzono kodeksu karnego kategorię „rehabilitacji nazizmu”, które penalizowała „upowszechnianie fałszywych informacji o aktywności ZSRR w okresie drugiej wojny światowej” (Федеральный закон от 05.05.2014 «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации»). 21.07.2014 r. wprowadzono prawo kryminalizujące udział

w nieusankcjonowanych przez władze wiecach i protestach, a zmieniony art. 212 ust. 1 kodeksu karnego wprowadzał odpowiedzialność karną (do pięciu lat więzienia) po trzeciej sankcji administracyjnej wydanej przez sąd w ciągu 180 dni (Федеральный закон от 21.07.2014 «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части совершенствования законодательства о публичных мероприятиях»). 04.10.2014 r. wprowadzono ponadto zmiany w ustawie o zgromadzeniach, ograniczając dodatkowo wolność zgromadzeń poprzez zakaz wszelkich demonstracji i protestów pomiędzy godziną 22 wieczorem a 7 rano (Федеральный закон от 04.10.2014 „О внесении изменения в статью 9 Федерального закона „О собраниях, митингах, демонстрациях, шествиях и пикетированиях”).

Liczne zmiany wprowadzane w rosyjskim prawodawstwie od 2014 r. stopniowo zamieniły Federację Rosyjską, z kraju określanego jako semi-autorytarny w otwarcie w autorytarne państwo, w którym władza została skoncentrowana w rękach Władimira Putina i jego najbliższego otoczenia, a mechanizmy *check and balance* oraz możliwość prowadzenia niezależnej działalności politycznej zostały prawie w całości ograniczone. Zwieńczeniem procesów konsolidacji władzy w Federacji Rosyjskiej stała się reforma konstytucyjna, której przeprowadzenie *de facto* oznaczało ostateczne odejście od wzorców demokracji-liberalnej i powrót do autorytaryzmu. W swoim orędziu wygłoszonym w styczniu 2020 r. Władimir Putin stwierdził wprost, że ogromne terytorium Rosji, jej skomplikowana struktura terytorialna i narodowościowa, różnorodność tradycji historyczno-kulturowych nie pozwalają jej na normlany rozwój, a nawet stabilne istnienie w formie republiki parlamentarnej (por. Putin, 2020). Przeprowadzona przez Władimira Putina reforma konstytucyjna była przykładem konsolidacji systemu politycznego. Wprowadzone zmiany dotyczyły przede wszystkim wzajemnych relacji pomiędzy organami władzy publicznej, miejsca prawa międzynarodowego w systemie źródeł rosyjskiego prawa oraz pomniejszych kwestii o charakterze deklaratywno-symbolicznym. Kluczowym elementem było utrwalanie całkowitej supremacji ustrojowej Prezydenta FR (przy jednoczesnym umożliwieniu Władimirowi Putinowi sprawowania władzy do 2034 r.), zmarginalizowanie roli organów przedstawicielskich, samorządu lokalnego, a także pozbawienie autonomii władzy sądowniczej, co oznaczało formalny

demontaż konstytucyjnej zasady podziału władz i instytucjonalizację dotychczas nieformalnej kontroli głowy państwa nad pozostałymi organami władzy (por. Czachor, 2021).

Zakończenie

Jednym z głównych zagrożeń dla bezpieczeństwa obywateli i systemu międzynarodowego stały się w ostatnich latach procesy demokratycznego regresu i załamania się „trzeciej fali demokracji”. W napisanej w 1958 r. broszurze *The Causes of World War Three* amerykański socjolog C. Wright Mills ostrzegł przed konsekwencjami koncentracji władzy w rękach elit i niszczenia demokratycznych mechanizmów *check and balance* pozwalających na kontrolowanie rządzących przez społeczeństwo. Pisane ponad pół wieku temu ostrzeżenia Millsa wydają się dziś być szczególnie aktualne w świetle militarnej agresji Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy, gdyż decyzję o rozpoczęciu wojny poprzedził wieloletni proces konsolidacji władzy oraz likwidowania systemowych mechanizmów równowagi się i kontroli władz, a także ograniczania wszelkich przejawów niezależnej działalności politycznej. Procesy demokratycznego regresu, które nabrały szczególnej intensywności po 2014 r. skutkowały tym, że pozbawione kontroli społecznej elity władzy mogły podjąć arbitralną decyzję o rozpoczęciu wojny i agresji na sąsiednie państwo.

Konsolidacja systemu politycznego nie była oczywiście jedynym elementem wpływającym na decyzję władz Federacji Rosyjskiej o rozpoczęciu wojny, gdyż dużą rolę (jeżeli nie decydującą) odegrała rosyjska *path dependency* wzmocniona przez niepowodzenie trzeciej fali demokracji w Rosji. Niemniej jednak autorytarny charakter systemu politycznego w dużym stopniu ułatwił podejmowanie decyzji i propagandowo-ideologiczną legitymizację działań władz. Dlatego też *casus* współczesnej Federacji Rosyjskiej pozwala ukazać zagrożenia jakie niosą ze sobą procesy demokratycznego regresu i podważanie instytucjonalnych mechanizmów gwarantujących równowagę się władz szczególnie zaś gdy dzieje się to w warunkach krajów nieposiadających długoletnich nich tradycji funkcjonowania systemów demokratycznych oraz postaw obywatelskości (*civic culture*).

DR HAB. JAKUB POTULSKI, PROF. UG

Instytut Politologii
Uniwersytet Gdański
ul. J. Bażyńskiego 4, 80-309 Gdańsk
jakub.potulski@ug.edu.pl

Bibliografia

- Allagui, I., Kuebler, J. (2011). The Arab Spring and the Role of ICTs. *International Journal of Communication*, 5, 1435–1442.
- Anderson, L. (2011). Demystifying the Arab Spring. *Foreign Affairs*, 90(3), 2–7.
- Antoszewski, A., Herbut, R. (2001). *Systemy polityczne współczesnego świata*. Gdańsk: Wydawnictwo ARCHE.
- Aron, R. (1997). *Esej o wolnościach*. Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Åslund, A. (1995). *How Russia Became a Market Economy*. Washington, DC: Brookings Institution.
- Bovt, G. (2008). Vladislav Surkov. A Pragmatic idealism. *Russian Politics and Law*, 46(5), 33–40.
- Boyko, M., Shleifer, A., Vishny, R. (1995). *Privatising Russia*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Castells, M. (2009). *Koniec tysiąclecia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chen, T.C. (2010). China's reaction to the color revolutions: adoptive authoritarianism in full swing. *Asian Perspective*, 34(2), 5–31.
- Czachor, R. (2020). Suwerenna demokracja”: geneza, treść, krytyka współczesnej myśli polityczno-prawnej. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, 42(3), 47–69.
- Czachor, R. (2021). Reforma konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej w 2020 r. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 3(61), 261–276.
- Czajowski, A. (2001). *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*. Wrocław: Wydawnictwo Atla2.
- de Mesquita, B., Smith, A., Siverson, R., Morrow, J. (2003). *The logic of political survival*. Cambridge, MA: MIT Press.
- de Mesquita, B., Smith, A., Siverson, R., Morrow, J. (2003). *The logic of political survival*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Denisova, A. (2016). Democracy, protest and public sphere in Russia after the 2011–2012 anti-government protest: digital media at stake. *Media, Culture & Society*, 39(7), 976–994.
- Durka, B. (2002). 10 lat transformacji rosyjskiej gospodarki. W: J. Adamowski, A. Skrzypek (red.). *Federacja Rosyjska 1991–2001* (358–364). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Evans, A.B. (2011). The failure of democratization in Russia: A comparative perspective. *Journal of Eurasian Studies*, 2, 40–51.
- Finkel, E., Brudny, Y.M. (2012). Russia and the Colour Revolutions. *Democratization*, 19(1), 15–36.

- Finkel, E., Brudny, Y.M. (eds.). (2015). *Coloured Revolution and Authoritarian Reactions*. New York: Routledge.
- Fukuyama, F. (1996). *Koniec historii*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Gill, G.J. Markwick, R.D. (2000). *Russia's stillborn democracy? From Gorbachev to Yeltsin*. Oxford: Oxford University Press.
- Gilpin, R. (1987). *The political economy of international relations*. Princeton: Princeton University Press.
- Gilpin, R. (2001). *Global political economy. Understanding the international economic order*. Princeton: Princeton University Press.
- Glinkina, S. (1994). Privatizatsiya and Kriminalizatsiya: How organised crime is highjacking privatization. *Democratizatsiya*, 2(3), 385–391.
- Goldman, M.I. (2003). *The privatization of Russia. Russian Reform Goes Awry*. New York: Routledge.
- Guseinov, A.A. (2009). A Democracy for Russia, A Russia for Democracy. *Russian Studies in Philosophy*, 47(4), 74–84.
- Gutorow, W. (2015). O niektórych cechach swoistych ewolucji współczesnego rosyjskiego systemu politycznego. *Politeja*, 7(34/2), 7–18.
- Halewa, H. Ch. (2012). The Sprong of the Networked Nations: Social Media and the Arab Spring. *The Levantine Review*, 1(2), 120–139.
- Hammond, T.H., Butler, C.K. (2003). Some Complex Answers to Simple Question, „Do Institutions Matter?” Aggregation Rules, Preference Profiles and Policy Equilibria in Presidential and Parliamentary Systems. *Journal of Theoretical Politics*, 15(2), 145–200.
- Hesli, V.L., Bashkirova, E. (2001). The impact of time and Economic Circumstances on Popular Evaluations of Russia's President. *International Political Science Review*, 22(4), 379–398.
- Howard, P.N., Parks, M.R. (2012). Social Media and Political Change: Capacity, Constraint and Consequence. *Journal of Communication*, 62(2), 359–362.
- Kapstein, E.B. (1982). *The political economy of national security: a global perspective*. New York: McGraw-Hill College.
- Kukułka, J. (2003). *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Lipatow, A.W. (2007). *Rosja dzisiejsza między przeszłością a terażniejszością*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Lipset, S.M. (1995). *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mansour, E. (2012). The role of social networking sites (SNSs) in the January 25th Revolution in Egipt. *Library Review*, 61(2), 128–159.
- Mills, Ch.W. (1958). *The causes of World War Three*. New York: Simon and Schuster.
- Mills, Ch.W. (1961). *Elita władzy*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Milner, H. (1997). *Interests, Institutions, and Information: Domestic Politics and International Relations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Morgan, T.C., Campbell, S. (1991). Domestic Structure, Decisional Constraints and War: So Why Kant Democracies Fight? *Journal of Conflict Resolution*, 35(2) 187–211.
- North, D.C. (2014). *Zrozumieć przemiany gospodarcze*. Warszawa: Wolters Kluwer SA.

- Ó Beacháin, D., Polese, A. (2010). What happened to the Colour Revolutions? Authoritarian Responses from Former Soviet Spaces. *Journal of International and Area Studies*, 17(2), 31–51.
- Pierson, P. (1993). When effects become cause. Policy feedback and political change. *World Politics*, 45(4), 595–628.
- Potulski, J. (2008). *Společno-kulturowy kontekst aktywności międzynarodowej Federacji Rosyjskiej*. Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Potulski, J. (2014). Główne cele polityki modernizacyjnej Federacji Rosyjskiej. W: S. Bieleń, A. Skrzypek (red.). *Bariery modernizacji Rosji* (25–44). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Putin, W. (2020). *Послание Президента Федеральному Собранию*. Pobrane z: www.kremlin.ru.
- Reiter, D., Stam, A. (2002). *Democracies at War*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Robertson, G. (2013). Protesting Putinism: The Election Protest of 2011–12 in Broader Perspective. *Problems of Post-Communism*, 60(2), 11–23.
- Rogoża, J., Wiśniewska, I. (2003). Podsumowanie przemian polityczno-gospodarczych w pierwszej kadencji Władimira Putina. *Prace OSW*, 11, 5–24.
- Schultz, K. (2001). *Democracy and Coercive Diplomacy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shelley, L.I. (1995). Privatization and Crime: the post-Soviet Experience. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 11(4), 244–256.
- Słowikowski, M. (2018). *Jedna Rosja w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Tompson, W. (2005). Putin and the „Oligarchs”: a two-sided commitment problem. W: A. Pravda (red.). *Leading Russia: Putin in perspective, essays in honour of Archie Brown*. Oxford: Oxford University Press.
- Volkov, D. (2015). The protest movement in Russia 2011–2013: sources, dynamics and structures. W: C. Ross (red.). *Systemic and non-systemic opposition in the Russian Federation. Civil society awakens?* (35–50). New York: Routledge.
- Wedel, J.R. (2000). Tainted transaction: Harvard, the Chubais Clan, and Russia's Ruin. *National Interest*, 59, 23–34.
- Wittfogel, K.A. (2002). *Władza totalna: studium porównawcze despotyzmu wschodniego*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Крыштановская, О. (2005). Анатомия российской элиты. Москва: Издательство Захаров.
- Нарочницкая, Н. (2008). Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Пономарева, Е. Г. (2007). Политические институты и отношения в современной России. Москва: РОССПЕН.